

ความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของ เด็กนอกระบบการศึกษา: บทเรียนจากพื้นที่

The Complexity of Educational Inequality among Out-of-School Children and Youths: Lessons Learned from the Field

ลือชัย ศรีเงินยวง¹* ชรรินชร เสถียร² โกสินทร์ หินเนา³ จารุปภา วะที⁴ จิรัฐกาล พงศ์ภคเชียร⁵ ชลชยา ทรงรูป⁶
ปนัดดา ชำนาญสุข⁷ ลลิตา ไวลินิทธิธรรม⁸ วรภรณ์ หลวงมณี⁹ และอังการ ชัยสุวรรณ¹⁰

Luechai Sringemyuang¹ Chararinchon Satian² Kosin Hintao³ Jarupapha Wasi⁴ Jirattakam Pongpakatien⁵ Cholthaya
Songroop⁶ Panatda Chumnansook⁷ Lalita Waisinittham⁸ Waraporn Loungmanee⁹ and Angkarn Chaisuwan¹⁰

¹รองศาสตราจารย์ ดร. ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

¹Assoc. Prof. Dr., Faculty of Social Sciences and Humanities, Mahidol University

^{2,5}อาจารย์ ดร. ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

^{2,5}Lecturer Dr., Contemplative Education Center, Mahidol University

^{3,7}มูลนิธิป้องกันอุบัติเหตุทางถนนและอาชญากรรม

^{3,7}Road Traffic Accident and Crime Prevention Foundation

^{4,6,8}นักวิจัยอิสระ

^{4,6,8}Freelance Researcher

⁹นักวิจัย, อาศรมวงศ์สนิท

⁹Researcher, Ashram Wongsanit

¹⁰นักวิจัย, สมาคมไทลิกษา

¹⁰Researcher, Thai Sikkha Association

*Corresponding author e-mail: chararinchon.sat@mahidol.edu

Received : July 1, 2024

Revised : October 25, 2024

Accepted : December 13, 2024

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างองค์ความรู้ว่าด้วยความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบการศึกษาจากการดำเนินการวิจัยใน 4 พื้นที่ ได้แก่ 1) เครือข่ายเด็กนอกระบบสมาคมไทลิกษา เทศบาลนครขอนแก่น 2) เทศบาลนครนครสวรรค์ร่วมกับมหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาเขตนครสวรรค์ 3) เครือข่ายครูการศึกษาจากระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย (กศน.) สำนักงาน กศน. จังหวัดฉะเชิงเทรา และ 4) ค่ายยุวโพธิชน อาศรมวงศ์สนิท มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป จังหวัดนครนายก สมมติฐานของงานวิจัยคือ ปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษามีธรรมชาติอันหลากหลาย ซับซ้อน จึงจำเป็นต้องให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องมาร่วมกันมองปัญหาเชิงระบบ ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ในพื้นที่แลกเปลี่ยนที่ทุกคนรู้สึกปลอดภัยและผ่อนคลาย ที่จะเอื้อให้แต่ละคนวางอคติส่วนตัวลง การวิจัยนี้จึงเลือกใช้การประเมินเชิงการพัฒนา (Developmental Evaluation, DE) ร่วมกับแนวทางจิตตปัญญาศึกษา ข้อค้นพบจากการวิจัยคือ 1) ปรากฏการณ์ความซับซ้อนของเด็กนอกระบบการศึกษาที่มีรูปแบบซับซ้อน มีความไหลเลื่อนเป็นพลวัต และ

ความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบการศึกษา: บทเรียนจากพื้นที่ วารสารศึกษาศาสตร์ มศว.
 ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นเพียงอาการของปัญหาหลากหลาย และ 2) ปัจจัยผลักดันให้เกิดเด็กนอกระบบการศึกษา ได้แก่
 ครอบครัว ชุมชน ระบบการศึกษากระแสหลัก และระบบสังคมที่มองแบบแยกส่วน

คำสำคัญ: เด็กนอกระบบ ความซับซ้อน ความไม่เสมอภาค การประเมินเชิงการพัฒนา จิตปัญญาศึกษา

Abstract

The objective of this research is to construct the body of knowledge regarding the complexity of educational inequality among out-of-school children from four areas comprising (1) out-of-school children network in Khon Kaen (Thai Sikkha Association); (2) Nakhon Sawan City Municipality and Mahidol University, Nakhon Sawan Campus; (3) the network of non-formal and informal education teachers, Chachoengsao Provincial Office of Non-Formal and Informal Education; and (4) Young Awakening Camp, Asham Wongsanit, Sathiankoset-Nakapratheep Foundation, Nakhon Nayok Province. The hypothesis held for this research is that the problems of educational inequality are complex, hence, we need to consider collecting non-bias perspectives through Developmental Evaluation (DE) integrated with the Contemplative Education approach. Key findings of this research include the complexity, patterns, and dynamics of out-of-school children's lives that demonstrate the tip of the iceberg and the attributing factors, which are the family, community, mainstream education and reductionist nature of social system.

Keywords: Out-of-school children, Complexity, Inequality, Developmental Evaluation, Contemplative Education

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สถานการณ์เด็กนอกระบบในช่วงเวลาที่ทำโครงการวิจัยนี้ (พ.ศ. 2564-2565) เป็นช่วงเวลาหลังสถานการณ์โควิด-19 ซึ่งส่งผลกระทบต่ออย่างรุนแรงทั้งต่อมิติสุขภาพของเด็กและเยาวชนที่ติดเชื้อ และมีด้านความเหลื่อมล้ำในโอกาสการศึกษาที่ยิ่งกว้างขวางขึ้น อันเป็นผลเนื่องมาจากการที่ผู้ปกครองขาดรายได้และถูกเลิกจ้างงาน จำนวนเด็กนอกระบบการศึกษาเพิ่มขึ้นทั่วโลก (UNESCO, 2023) และในประเทศไทย (พีพีทีวี ออนไลน์, 2567) กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษารายงานว่านักเรียนยากจนพิเศษในปีการศึกษา 2564 มีจำนวนสูงสุดนับตั้งแต่เคยทำการสำรวจ โดยนักเรียนกลุ่มนี้มีความเสี่ยงสูงสุดที่จะหลุดจากระบบการศึกษา (กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา, 2564) แม้กระทั่งปัจจุบันที่สถานการณ์โควิด-19 คลี่คลายลงแล้ว จำนวนนักเรียนกลุ่มนี้ยังมีจำนวนมากกว่า 1.2 ล้านคน (กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา, 2566, น. 18) นอกจากนี้ การสำรวจนักเรียนทุนเสมอภาคในพื้นที่ 29 จังหวัด พบว่า มีกลุ่มนักเรียนยากจนพิเศษที่ประสบปัญหาการเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาถึงเกือบ 3 แสนคน ซึ่งที่ผ่านมาหน่วยงานที่เกี่ยวข้องพยายามแก้ไขปัญหาด้วยกลยุทธ์การสนับสนุนทางเศรษฐกิจ เช่น ทุนเสมอภาคทางการศึกษา ทุนพัฒนาอาชีพ ทุนครูรัก(ษ์)ถิ่น รวมถึงกลยุทธ์การพัฒนาศักยภาพหน่วยงานและบุคลากร เช่น การพัฒนาระบบการศึกษาต้นแบบ การพัฒนาครูและ โรงเรียนระดับกลางในชนบทเพื่อเพิ่มสมรรถนะการเรียนการสอน รวมถึงการจัด

กลุ่มเยาวชนนอกระบบตามสภาพปัญหาเพื่อช่วยให้เด็กได้รับประโยชน์สูงสุด เช่น เด็กยากจน เด็กเปราะบาง เด็กชาติพันธุ์ เด็กไร้แรงงาน เด็กในกระบวนการยุติธรรม ฯลฯ อย่างไรก็ดี แม้จะมีความพยายามมากมายในการแก้ปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษา แต่หลายครั้งพบว่า การแก้ปัญหาให้เด็กแต่ละกลุ่มยังทำได้ไม่ตรงจุด การแก้ปัญหาหนึ่งอาจสร้างอีกปัญหาหนึ่งได้ (ลือชัย ศรีเงินยวง และคณะ, 2565) จึงเป็นความท้าทายของคนที่ต้องทำความเข้าใจบริบทแวดล้อมทั้งทางครอบครัวและสังคมอันเป็นปัญหาซับซ้อนหลายมิติที่ส่งผลกระทบต่อการศึกษาเรียนรู้ของเด็กและเยาวชน (กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา, 2566, น. 23) ทำให้การมองเห็นทางแก้ปัญหาลำนี้ไม่สามารถมองในมิติใดมิติหนึ่งได้

ความซับซ้อนทั้งในเชิงสภาพปัญหา สาเหตุ และผลกระทบ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความท้าทายสำคัญยิ่งสองประการ คือ *ความท้าทายเชิงวิธีวิทยา* และ *ความท้าทายในเชิงระบบและคนทำงาน* ความท้าทายประการแรกเกิดจากวิธีวิทยาการวิจัยกระแสหลักไม่สามารถเข้าใจและเข้าถึงชีวิตและความจริงของกลุ่มคนชายขอบและเปราะบางต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนได้ เนื่องจากกระบวนการทัศน์ในการมองปรากฏการณ์โดยไม่เห็นว่าปัญหาเด็กและการศึกษาเป็นเพียงอาการของปัญหาเชิงระบบที่มีรากมาจากความผิดพลาดในฐานคิดพื้นฐานในการมองโลก มองชีวิต และมองการพัฒนา (Capra, 1982, p. 29; Capra & Luisi, 2014, p. 12) ในขณะที่ความท้าทายประการหลังเป็นผลมาจากความแข็งตัวของระบบและกลไกที่ถูกสร้างขึ้นมาจากกระบวนการทัศน์กระแสหลักเป็นกระบวนการที่ลดทอนและแยกส่วน (reductionistic) ทำให้ขาดความยืดหยุ่นและหลากหลายในการตอบโจทยปัญหาที่มีพลวัตซับซ้อนสูง มีความเชื่อมโยงสูง (non-linear and interconnectedness) (Satian & Kusumavalee, 2022) และมีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว

โครงการวิจัยที่เป็นที่มาของบทความนี้เริ่มจากสมมติฐานว่า ปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษามีธรรมชาติอันหลากหลาย ซับซ้อน ทั้งในแง่เหตุปัจจัย บริบท และผลกระทบ ซึ่งต้องอาศัยการมองเชิงระบบ มองภาพใหญ่ และใช้การเคลื่อนไหวทางสังคมร่วมด้วย สมมติฐานดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากงานของ Capra (1982) ที่ว่าปัญหาสังคมยาก ๆ ทั้งหมด เช่นเดียวกับวิกฤติด้านอื่น ๆ ล้วนเป็นเพียงอาการของวิกฤติกระบวนการทัศน์ที่มีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกัน ทัศนะเช่นนี้มองว่าความซับซ้อน ความหลากหลาย ความเคลื่อนไหวเป็นความธรรมดา เป็นธรรมชาติ ขณะที่ความง่ายเป็นเส้นตรง เหตุเดียว ผลเดียว อันเป็นผลจากทัศนะแม่บทแบบกลไก ลดส่วน แยกส่วน เป็นภาพลวงตา การก้าวพ้นจากการครอบงำของการคิดแบบกลไก เรียบง่ายเส้นตรงเป็นเรื่องยาก โครงการวิจัยดังกล่าวจึงเลือกใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือในการพัฒนาองค์ความรู้ พัฒนาคนทำงานและการขับเคลื่อนนโยบาย โดยใช้สิ่งที่เรียกว่า การประเมินเชิงการพัฒนา (Developmental Evaluation-DE) ที่เน้นการทำความเข้าใจวิกฤติทางสังคมและพัฒนาทางออกบนฐานคิดความซับซ้อนและเชิงระบบ (complex and systemic) (Dozois, et al., 2010; Patton, 2011) มุ่งไปที่การหาคำตอบหรือที่เรียกว่านวัตกรรมที่เป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงระบบ โดยให้กิจกรรมการประเมินเป็นกระบวนการที่กลืนแทรกและป้อนกลับข้อมูล (feedback loop) เข้าไปอยู่ในกระบวนการพัฒนาและการแก้ปัญหา โดยองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยสามารถนำไปต่อยอดเพื่อมองเห็นแนวคิด กลไกและวิธีการในการแก้ปัญหาเด็กนอกระบบที่มีในปัจจุบันว่ามีข้อจำกัดจากฐานคิดที่มองปรากฏการณ์สังคมแบบลดส่วน มีความกลไกและแยกส่วน (reductionistic, mechanistic and dualistic) ทำให้ขาดความยืดหยุ่นในการมองและการจัดการปัญหา นำไปสู่การมองปัญหาเด็กนอกระบบอย่างเข้าใจปรากฏการณ์ความซับซ้อน และเกิดแนวทางในการแก้ปัญหาลำนี้ต่อไป

การประเมินเชิงการพัฒนาเป็นแนวคิดและเครื่องมือของการประเมินที่ Michael Quin Paton นิยามการประเมินโครงการด้วยกรอบคิดใหม่เมื่อราวปี 1994 (Patton, 2011 pp. XII-XIII) ซึ่งเป็นการพัฒนาสู่การเป็นเครื่องมือการประเมินโครงการในบริบทของความซับซ้อน การประเมินเชิงพัฒนานี้เป็นการทำงานกับสถานการณ์ปัญหาจริงที่ยาก ซับซ้อน เปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหว และเป็นการทำงานเพื่อตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงที่ไม่หยุดนิ่ง การประเมินเชิงพัฒนามุ่งที่การหาคำตอบหรือที่เรียกว่านวัตกรรมที่จะเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงระบบ โดยเป็นกิจกรรมที่ก่อกำเนิดและเป็นกระบวนการป้อนกลับข้อมูลที่จะนำไปสู่การเรียนรู้ของผู้เกี่ยวข้องตลอดกระบวนการ ลักษณะของการประเมินเชิงพัฒนาจึงมีความเหมาะสมสำหรับการนำมาใช้ในกระบวนการวิจัย การประเมินแบบนี้ผู้ประเมินจะเป็นส่วนหนึ่งของทีมพัฒนาหรือทีมปฏิบัติการที่คอยช่วยในกระบวนการตั้งคำถาม ออกแบบวิธีการ ติดตามผล แก้ปัญหา พัฒนาทางออก หน้าที่พื้นฐานของนักประเมินแบบนี้ คือ การเอื้ออำนวย (facilitation) การประเมิน จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการเรียนรู้และยกระดับสู่การพัฒนา (Dozois, et al., 2010, p.14; Patton, 2011) อย่างไรก็ตาม การมองปัญหาในมุมมองใหม่ร่วมกันต้องอาศัยบรรยากาศการพูดคุยแลกเปลี่ยนที่ผ่อนคลาย เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องเกิดความเท่าทันอคติภายในตน การเกิดความเท่าทันว่าตนอยู่ภายใต้กรอบวิธีคิดและระบบแบบกลไกที่แข็งตัวและเป็นเส้นตรง (rigid and linear) อย่างไร ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องยาก การเรียนรู้ความซับซ้อนดังกล่าวจึงต้องผนวกกันระหว่างการเรียนรู้ผ่าน “การใช้หัวใจวิเคราะห์” และ “การใช้พลังปัญญาภายใน” ด้วยการหยุด นิ่ง มองและไตร่ตรองอย่างประณีต ลึกซึ้ง ไม่ยึดติดกับความแข็งตัว กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จึงต้องมีการออกแบบให้เกิดบรรยากาศที่เอื้อต่อการเกิดปัญญาภายในดังกล่าว การนำแนวทางจิตตปัญญาศึกษามาผนวกในการวิจัยนี้จึงมีความสำคัญ กล่าวโดยสรุป โครงการนี้จึงดำเนินการวิจัยด้วยการใช้เครื่องมือการประเมินเพื่อพัฒนา ร่วมกับแนวทางจิตตปัญญาศึกษาในการศึกษาวิเคราะห์และค้นหาแนวทางในการขับเคลื่อนการแก้ปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษา

บทความนี้เป็น การนำเสนอผลบางส่วน ของโครงการวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้และขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาเชิงระบบเพื่อการสร้างความเสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ (ลือชัย ศรีเงินยวง และคณะ, 2565) ที่ดำเนินการโดยศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล โดยทุนสนับสนุนจากกองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา (กสศ.) วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย ได้แก่ 1) เพื่อสร้างองค์ความรู้ว่าด้วยความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ 2) เพื่อพัฒนาศักยภาพคนทำงานการศึกษา กับเด็กนอกระบบ 3) เพื่อพัฒนารูปแบบและกลไกเชิงระบบในการส่งเสริมความเสมอภาคทางการศึกษาให้กับเด็กนอกระบบ และ 4) เพื่อพัฒนาข้อเสนอแนะเชิงนโยบายสำหรับการขับเคลื่อนการแก้ปัญหาทั้งในระดับชาติ และในระดับพื้นที่หรือบริบทเฉพาะ การสร้างองค์ความรู้ว่าด้วยความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ (ตามวัตถุประสงค์ข้อ 1 ของโครงการวิจัย) จะเป็นประโยชน์ต่อผู้วิจัยที่จะทำให้เข้าใจปัญหาเด็กนอกระบบได้รอบด้านมากขึ้น จึงจะสามารถพัฒนาศักยภาพคนทำงานในพื้นที่ที่ตอบโจทย์ปัญหา เพื่อให้เกิดการพัฒนารูปแบบและกลไกการช่วยเหลือเด็กได้ตรงประเด็นปัญหายิ่งขึ้น นอกจากนี้ ผลจากการสร้างองค์ความรู้นี้ยังสามารถขยายผลไปสู่การพัฒนาข้อเสนอแนะเชิงนโยบายทั้งในระดับพื้นที่และระดับชาติได้ต่อไป

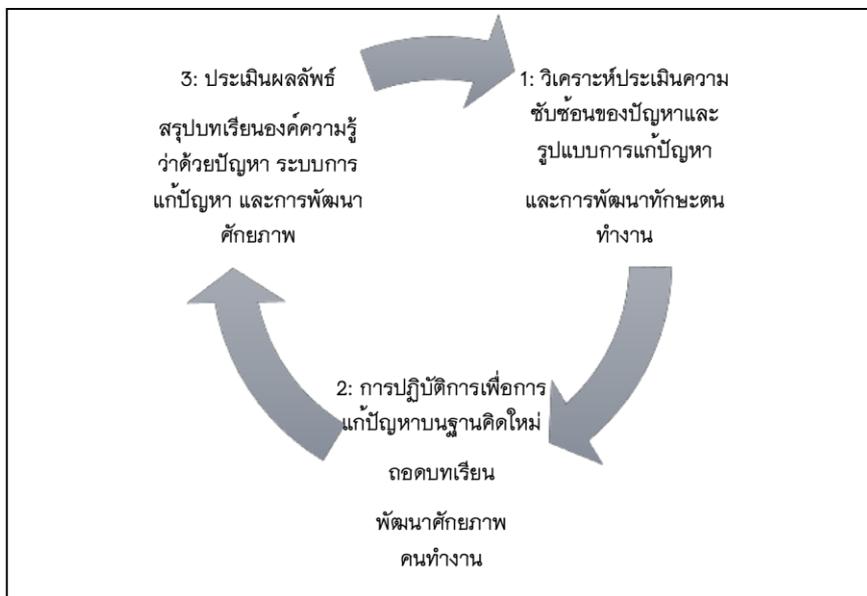

วัตถุประสงค์

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาองค์ความรู้ว่าด้วยความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ

กรอบแนวคิดการวิจัย

โครงการวิจัยนี้ใช้เครื่องมือหลักคือการประเมินเชิงการพัฒนา โดยมุ่งสร้างการเรียนรู้ความซับซ้อนของปัญหาเด็กนอกระบบ ใช้กระบวนการที่เกิดการวิเคราะห์ทบทวน สถานการณ์ ธรรมชาติของปัญหา และวิธีการแก้ปัญหาเดิมผ่านมุมมองใหม่ด้วยทักษะเชิงระบบ ให้เกิดการตั้งคำถามกับมุมมองหรือกรอบคิดเดิม เพื่อนำไปสู่การพัฒนาเครื่องมือและวิธีการแก้ปัญหาตามแนวคิดใหม่ และเกิดการลงมือปฏิบัติการบนฐานแนวคิดใหม่ มีการถอดบทเรียนและสรุปบทเรียนจากผลลัพธ์ที่ได้ และนำมาสู่การสร้างวงรอบใหม่ของการวิเคราะห์ปัญหาและหาทางออก เป็นวงรอบย้อนกลับ (feedback loop) ตลอดการดำเนินการ (ภาพที่ 1) ทั้งนี้ เครื่องมือสำคัญในการวิจัยมี 3 ส่วนคือ 1) การใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ได้แก่ การสัมภาษณ์ การจัดเวทีสนทนากลุ่ม การสังเกต และการใช้ข้อมูลทุติยภูมิเพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้อง 2) การจัดเวที (dialogue forum) และการประชุมเชิงปฏิบัติการ และ 3) การใช้เครื่องมือจัดทบทวนปัญหาศึกษา ได้แก่ การฟังอย่างลึกซึ้ง พื้นที่ปลอดภัย การสะท้อนตนเอง และการทวนในตลอดกระบวนการ

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

หมายเหตุ. จากรายงาน โครงการ “โครงการวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้และขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาเชิงระบบเพื่อสร้างการเสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ” โดย ลือชัย ศรีเงินยวง และคณะ, 2565, กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา.

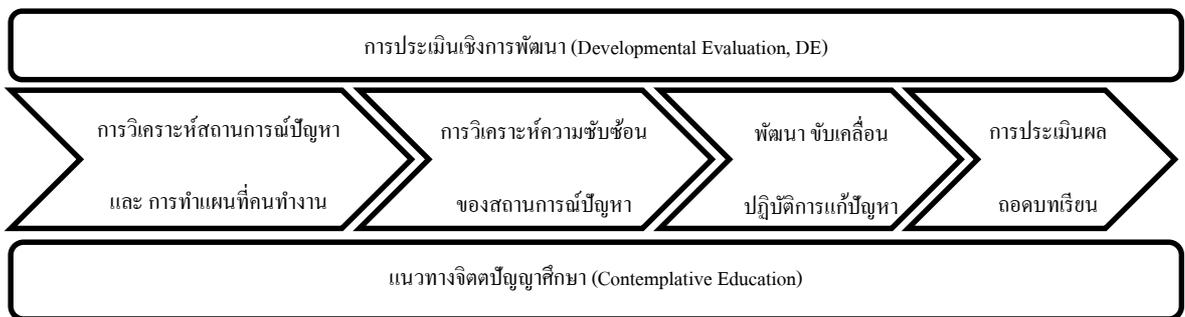

วิธีดำเนินการวิจัย

พื้นที่วิจัยและผู้ร่วมวิจัย

การวิจัยนี้มีธรรมชาติเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ เป็นการขับเคลื่อนงานร่วมกันระหว่างทีมวิจัยภายนอกกับภาคีผู้เกี่ยวข้องในระดับพื้นที่ โดยเลือกพื้นที่แบบเจาะจง (purposive sampling) ตามเกณฑ์ดังนี้ คือ 1) เป็นพื้นที่ที่มีนโยบาย โครงการ หรือมีความสนใจในการพัฒนาการศึกษาทั้งในระบบที่เป็นทางการและนอกระบบที่เป็นทางการ รวมถึงมีความสนใจร่วม โครงการวิจัย 2) เป็นพื้นที่ที่มีเครือข่ายคนทำงานเดิมที่ทำงานร่วมกันในการดูแลเด็กและเยาวชน และ 3) เป็นพื้นที่ที่มีความเป็นไปได้ในการทำงานร่วมกัน

จากเกณฑ์ดังกล่าว พื้นที่ที่ร่วมในโครงการวิจัยนี้ประกอบด้วย 4 พื้นที่ ได้แก่ 1) เครือข่ายเด็กนอกระบบสมาคมไทลิกขา เทศบาลนครขอนแก่น 2) เทศบาลนครนครสวรรค์ร่วมกับมหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาเขตนครสวรรค์ 3) เครือข่ายครูการศึกษา นอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย (กศน.) สำนักงาน กศน. จังหวัดฉะเชิงเทรา และ 4) ค่ายยุวโพธิชน อาศรมวงศ์สนธิ มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป จังหวัดนครนายก การทำงานตามแนวคิดข้างต้นเริ่มจากการค้นหาผู้ที่จะเป็นแกนกลาง (core team) ในการขับเคลื่อน เพื่อให้แกนกลางเหล่านี้ไปสร้างพื้นที่และเครือข่ายคนทำงานด้านเด็กนอกระบบ ขั้นตอนการทำงานมีดังนี้ **ระยะที่หนึ่ง** การจัดเวทีเพื่อประเมินวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาและการค้นหาผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เพื่อทำแผนที่เครือข่ายคนทำงานและกลุ่มเป้าหมาย (stakeholders mapping) **ระยะที่สอง** การจัดเวทีการเรียนรู้และวิเคราะห์ความซับซ้อนของปรากฏการณ์เด็กนอกระบบ และการพัฒนาศักยภาพของแกนนำและภาคีเครือข่ายด้วยกระบวนการประเมินเชิงการพัฒนา **ระยะที่สาม** การร่วมกันพัฒนาโครงการหรือกิจกรรมเพื่อขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาเด็กนอกระบบ และการปฏิบัติการแก้ปัญหา **ระยะสุดท้าย** การประเมินและถอดบทเรียนผลการดำเนินการ โดยใช้แนวคิดการประเมินเชิงการพัฒนาและกระบวนการจิตตปัญญาศึกษา เป็นเครื่องมือตลอดโครงการ (ภาพที่ 2)

ภาพที่ 2 ขั้นตอนการดำเนินงานวิจัย

โครงการวิจัยใช้การสร้างเวทีประชุมเชิงปฏิบัติการซึ่งมีทั้งเวทีกลาง (รวมทุกพื้นที่) และเวทีเฉพาะพื้นที่ กิจกรรมที่จัดประกอบด้วย การบรรยายและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในกลุ่มย่อย เพื่อให้เกิดการยกระดับทักษะและมุมมองของปัญหาเด็กนอกระบบ เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องเห็นความซับซ้อนและเหตุปัจจัยเชิงระบบ กลไกหลักในงานวิจัยคือ การนำเอาข้อมูลและความรู้ภายนอกมาผสมผสานกับข้อมูลและความรู้จากประสบการณ์ของคนทำงาน ความท้าทายในการทำงาน คือ การทำให้เครือข่ายคนทำงานเกิดการมองเห็นฐานคิดหรือกระบวนทัศน์ (mindset)

เบื้องหลังการทำงานหรือการมองปรากฏการณ์ของตนเอง รวมไปถึงการเห็นข้อจำกัดของความรู้เฉพาะสาขาหรือความชำนาญเฉพาะทางที่ตนมีอยู่ ทั้งนี้โดยมีกระบวนการทางจิตตปัญญาศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญ (ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, 2552) โดยเฉพาะทักษะการฟังอย่างลึกซึ้ง การคิดอย่างใคร่ครวญ การสะท้อนตนเอง (self-reflection) และการถวาทนาเพื่อทำให้เกิดความสงบนิ่งในยามที่ต้องเผชิญกับปัญหาที่ยากและซับซ้อน กระบวนการดังกล่าวนี้มีการใช้อย่างเข้มข้นกับกลุ่มครู โรงเรียนเทศบาลในพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์และกลุ่มครูศึกษานอกระบบของจังหวัดฉะเชิงเทรา ในขณะที่คนทำงานของอาศรมวงศ์สนิทและสมาคมไทศึกษามีการใช้กระบวนการจิตตปัญญาศึกษาในการขับเคลื่อนงานมาก่อนแล้ว ตารางที่ 1 แสดงภาพรวมของกิจกรรมและกลุ่มเป้าหมายในโครงการวิจัยซึ่งเป็นกิจกรรมที่มีกระบวนการเก็บข้อมูลผนวกอยู่ด้วย ผู้ให้ข้อมูลในโครงการวิจัยนี้ได้แก่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาเด็กนอกระบบในประเด็นต่าง ๆ ในแต่ละพื้นที่ (ดังตารางที่ 1) รวมทั้งสิ้น 295 คน

ตารางที่ 1 ภาพรวมกิจกรรมและกลุ่มเป้าหมายของแต่ละพื้นที่วิจัย

พื้นที่	เวทิต	กลุ่มเป้าหมาย (จำนวนคน)
เวทิตกลาง	1. เวทิตเครือข่ายและพัฒนาศักยภาพ 2 ครั้ง 2. เวทิตสัมมนาถอดบทเรียน (3 วัน)	1. เครือข่ายทุกพื้นที่ (41 คน) 2. เครือข่ายทุกพื้นที่ (38 คน)
นครสวรรค์	1. เวทิตวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา 2. เวทิตเครือข่ายโรงเรียนเทศบาล 3. กิจกรรมจิตตปัญญาศึกษา “ครูเพื่อศิษย์” 4. กิจกรรมปฏิบัติการ “ศิษย์โปรด” 5. เวทิตเครือข่ายความร่วมมือเด็กกลุ่มเสี่ยง	1. เครือข่าย 10 หน่วยงาน (19 คน) 2. เครือข่ายโรงเรียนเทศบาลและภาคเอกชน (18 คน) 3. ครูฝ่ายปกครอง ครูแนะแนว และผู้บริหาร โรงเรียนเทศบาลนครนครสวรรค์ 14 แห่งและโรงเรียนเครือข่าย (30 คน) 4. ครูในเครือข่าย (30 คน) 5. ส่วนราชการระดับจังหวัด ครู มหิดลนครสวรรค์ (37 คน)
ฉะเชิงเทรา	1. เวทิตวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา 2. เวทิตพัฒนาศักยภาพครู กศน. ด้วยกระบวนการจิตตปัญญาศึกษา 3. เวทิตเครือข่าย กศน. 4. เวทิตถอดบทเรียนการพัฒนาครู กศน.	1. เครือข่ายครู กศน. โรงเรียนเทศบาลและเอกชน สถานพินิจ และศูนย์การเรียนรู้จังหวัด (15 คน) 2. ครูและผู้บริหาร กศน. (24 คน) 3. ผู้บริหารและครู กศน. (72 คน) 4. ผู้บริหารและครู กศน. (72 คน)

ตารางที่ 1 (ต่อ)

พื้นที่	เวที	กลุ่มเป้าหมาย (จำนวนคน)
สมาคมไทศึกษา และเครือข่ายในจังหวัดขอนแก่น	1. เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา 2. ลงพื้นที่ชุมชนและบ้านศูนย์ฝึก 3. เวทีการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ 5 ปี	1. เครือข่ายครูข้างถนน (8 คน) 2. เครือข่ายสมาคมไทศึกษา ตัวแทนเทศบาล และเยาวชนบ้านศูนย์ฝึก (18 คน) 3. แกนนำสมาคมไทศึกษา (8 คน) / เครือข่ายองค์กรทำงานด้านเด็กและเยาวชน 25 องค์กร / เยาวชนบ้านศูนย์ฝึก เทศบาลนครนครขอนแก่น (5 คน) / นายกเทศมนตรีและทีมงาน (2 คน) / นักวิชาการ และทีม กสศ. (8 คน)
อาศรมวงศ์สนธิ และเครือข่าย	1. เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา 2. ค่ายยุวโพธิชน (ค่าย 3 เดือน) 3. เวทีถอดบทเรียน	1. เครือข่ายผู้นำกระบวนทัศน์ใหม่ (8 คน) 2. เครือข่ายกระบวนกรและพี่เลี้ยงค่าย (14 คน) / เด็กและเยาวชน (21 คน) 3. เครือข่ายกระบวนกรและพี่เลี้ยงค่าย (10 คน)

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย การเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

เครื่องมือวิจัยที่ใช้ในแต่ละพื้นที่และขั้นตอนต่าง ๆ ประกอบด้วย 1) การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม 2) การสัมภาษณ์กลุ่ม 3) การสัมภาษณ์รายบุคคล 4) ข้อมูลทุติยภูมิ เช่น สื่อสาธารณะ รายงานประจำปี กสศ. เป็นต้น และ 5) บันทึกภาคสนามของทีมวิจัย โดยทีมผู้วิจัยมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูลแต่ละขั้นตอน (data and method triangulations) จากนั้นนำข้อมูลทั้งหมดมาถอดบทเรียนร่วมกันในทีมนักวิจัย (debriefing) และทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยกระบวนการ narrative analysis (Glesne, 2016) ซึ่งให้ความสำคัญทั้งกับเรื่องราวที่เก็บข้อมูลมาได้และวิธีการบอกเล่าเรื่องราวเหล่านั้น ทำให้ได้ผลการวิจัยในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ความซับซ้อนของปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษาและปัจจัยที่ส่งผลต่อปัญหา ดังจะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

ผลการวิจัย

1. ธรรมชาติอันแตกต่าง หลากหลาย และซับซ้อนของเด็กนอกระบบการศึกษา

ธรรมชาติของชีวิตเด็กกลุ่มที่ถูกเรียกว่าเด็กนอกระบบการศึกษาเปรียบได้ดั่งเจดสี ไม่ว่าจะในรูปแบบวิถีชีวิต วิธีคิดมุมมองที่มีต่อตัวเอง ความคาดหวังต่อการศึกษา ความสัมพันธ์ที่มีต่อครอบครัว การปฏิสัมพันธ์กับสังคม และความหนักเบาของปัญหาที่เผชิญซึ่งหลากหลาย ต่าง และเปลี่ยนแปลงสถานะไปมา ได้จากเด็กหลังห้อง เด็กการศึกษาผู้ใหญ่ (สีเหลือง) ผู้เด็กที่ออกมาอยู่นอกโรงเรียนปกติ ทำงาน มีครอบครัว เป็นพ่อแม่วัยรุ่น (สีส้ม) ไปถึงเด็กที่เกี่ยวข้องกับความรุนแรง อาชญากรรม ยาเสพติด จนถึงการอยู่ในสถานพินิจ (สีแดง) ภาพที่ 3 แสดงถึงรูปแบบและพลวัตรของเด็กนอกระบบการศึกษาที่มีการเปลี่ยนแปลงสถานะไปตามปัจจัยแวดล้อมและปัจจัยของตัวเด็กเอง ซึ่งจะเห็นได้ว่าประเด็นของเด็กนอกระบบการศึกษาที่พบเป็นเพียงอาการของปัญหาหลากหลายและซับซ้อน เปรียบเสมือนปรากฏการณ์ปัญหาที่ซ่อนอยู่ภายใต้ภูเขาน้ำแข็ง

เด็กเจดลีเหลือง เป็นเด็กที่ใช้ชีวิตช่วงเวลาหนึ่งอยู่ในระบบการศึกษาแค่เพียงตัว แต่ความต้องการภายในมีความพยายามที่จะค้นหาตัวเอง ค้นหาความรู้ที่มีอยู่มากมายภายนอกซึ่งไม่ได้ถูกจำกัดอยู่เพียงแค่นอกขอบเขตพื้นที่ตั้งและสิ่งแวดล้อมภายในสถานศึกษา เด็กส่วนใหญ่อยู่ในครอบครัวยากจนและมีภาวะยากลำบากในการใช้ชีวิตอย่างเป็นปกติสุขเพราะคนในครอบครัวเองก็มีปัญหาชีวิตไม่แพ้กัน รองลงมาเป็นเด็กที่ดิ้นรนหาทางออกให้กับตัวเองจนพลาดพลังไปในทางไม่เหมาะสมและต้องหยุดพักการเรียนไปช่วงเวลาหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เด็กเหล่านี้ยังสามารถกลับเข้ามาเรียนต่อได้อีกครั้งจากการช่วยเหลือและการประคับประคองของครูที่เข้าใจ ซึ่งปรากฏการณ์นี้ในกลุ่มเด็กนักเรียนมัธยมในโรงเรียนเทศบาลนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ เด็กบางคนแม้ว่าจะได้รับโอกาสกลับมาเรียนต่อในโรงเรียนอีกครั้ง ก็อาจเลือกเรียน กศน. เพื่อทำงานช่วยพ่อแม่หาเงินมาเลี้ยงดูครอบครัว ดังเสียงสะท้อนของผู้ให้ข้อมูลว่า

“เด็กบางคนมีปัญหาหนักที่บ้าน ไม่กล้าบอกใคร เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องในครอบครัว มีเคสหนึ่ง ปกติเป็นคนเงียบ ไม่พูดกับใคร หลัง ๆ ขาดเรียนบ่อย พอคุยด้วยถึงรู้ว่าเด็ก ไม่กล้ามา โรงเรียนเพราะกลัวพ่อเลี้ยงทำร้ายแม่ เคยถึงขนาดเอาไม้จ่อคอกันเลย กลางคืนเด็กก็นอนไม่หลับเพราะคอยเผื่อระวังว่าแม่จะ โคนทำร้าย”

(เครือข่ายครูเทศบาล จังหวัดนครสวรรค์, เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา 6 สิงหาคม 2564)

“เด็กหัวไม่ตีก็มักถูกเพื่อนล้อ ครูคนอื่นก็มองว่าเป็นเด็กมีปัญหา คิด 0 คิด ร เป็นประจำ ไม่ค่อยเข้าเรียน ยิ่งช่วงเรียนออนไลน์นี้หายไปเลย แต่พอเราไปติดตามดูจริง ๆ กลายเป็นว่าเด็กมีความรับผิดชอบสูงมาก ช่วยครอบครัวทำงาน ตอนเย็นไปรับจ้างล้างจาน ดีสามรับจ้างขึ้นฝักที่ตลาด เวลาเราคุยด้วยเขาตอบได้ทุกอย่างนะ ไม่ใช่เด็กโง่ แต่พอเจอ โจทย์ที่ต้องเรียนในห้อง เขาบอกว่าหัวมันไม่ไปนะครู”

(เครือข่ายครูเทศบาล จังหวัดนครสวรรค์, การลงพื้นที่ของเครือข่ายเด็กนอกระบบ 21 มีนาคม 2565)

เด็กเจดลีส้ม เป็นเด็กที่เลือกออกจากระบบการศึกษามาใช้ชีวิตอย่างที่ตนเองต้องการเพื่อเรียนไปด้วยทำงานหาเงินไปด้วยและในขณะเดียวกันก็เลี้ยงดูครอบครัวไปด้วย บางคนเลือกค้นหาความชอบความถนัดตัวเองและค้นหาคุณค่าความหมายของการได้เรียนรู้ชีวิตอย่างอิสระที่ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่ความรู้จากตำราเรียนในระบบการศึกษากระแสหลักทั่วไป และพร้อมจะเติบโตไปกับการเรียนรู้บนเส้นทางกระแสทางเลือกนั้น ซึ่งพบปรากฏการณ์นี้ในกลุ่ม **เด็กนักศึกษา กศน. ในจังหวัดฉะเชิงเทรา** เด็กส่วนใหญ่หลุดจากระบบการศึกษาในชั้นมัธยมด้วยปัญหาการตั้งครรถ์ คิดสารเสพติด และเป็นเด็กแก๊ง โดยข้อมูลที่บ่งชี้ถึงปัญหาดังกล่าวจากผู้เกี่ยวข้องดังตัวอย่างด้านล่างนี้

“ปัญหาเด็กไม่เรียนต่อมีตั้งแต่เด็กท้องและไม่อยากไปเรียน พ่อแม่ช้ำ ค้ายาไม่ให้ลูกเรียน พ่อแม่ให้เด็ก แต่งงานแล้วทำนอยู่บ้าน อีกอย่างคือตัวเด็กมีความพิกการที่พ่อแม่ก็เห็นว่าไปเรียนไม่ได้ หรือไปเรียนแล้ว โคนเพื่อนล้อทำให้เด็กไม่อยากไป”

(ข้าราชการการศึกษา, เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาในพื้นที่ จ.นครสวรรค์ 6 สิงหาคม 2564)

“พอเด็กท้อง ก็รู้สึกอายที่ถูกสังคมมอง ก็ยิ่งพอดตัวเองออกจากระบบไปเรื่อย ๆ”

(เครือข่ายเด็กนอกระบบจังหวัดฉะเชิงเทรา, ประชุมเวทีจัดการความรู้ 26 ตุลาคม 2564)

“ตัวผู้ปกครองเองก็เป็น loser ของสังคม จน ใช้แรงงาน ไม่มีการศึกษา วางแผนครอบครัวไม่เป็น
ขาดทักษะชีวิต แล้วก็คาดหวังให้ลูกช่วยทำงานหาเงิน โดยลูกเองก็ไม่มีทักษะชีวิต สุดท้ายก็วนอยู่ในนิเวศ
อบายมุขด้วยกันทั้งครอบครัว”

(ตัวแทน กศน. จังหวัดละโว้, ประชุมเวทีจัดการความรู้ 26 ตุลาคม 2564)

เด็กเจดสีแดง เป็นเด็กที่ต้องดิ้นรนเอาชีวิตรอดเพียงลำพัง และ/หรือต้องหาเลี้ยงคนในครอบครัวด้วยความ
ยากลำบากในสิ่งแวดล้อมที่เป็นมุมมืดของสังคม อีกทั้งยังถูกทอดทิ้งและถูกบีบบังคับให้จำนนกับสภาพไร้ราก
ไร้ตัวตน ไร้โอกาส และไร้ความหวังที่จะได้รับการเรียนรู้และกลับมาใช้ชีวิตอยู่ในระบบครอบครัว ระบบชุมชน
ระบบการศึกษา และระบบสังคมได้ในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง พบปรากฏการณ์นี้ในกลุ่ม เด็กชายขอบในศูนย์สร้าง
โอกาสสำหรับเด็กชายขอบในเขตเทศบาลนครขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น (แก้งม้งครดำ) และ เด็กไร้รากในค่าย
ยุวโพธิชนของอาศรมวงศ์สนธิ จังหวัดนครนายก เด็กและเยาวชนในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นหลุดจากระบบ
การศึกษาด้วยปัญหาการตั้งครรรค์ คัดสารเสพติด เป็นเด็กแก๊งเด็กเร่ร่อนที่เคยอยู่ในมุมมืดของสังคม เคยถูกพิพากษา
ด้วยเหตุผิดกฎหมายทั้งครั้งเดียวหรือหลายครั้ง ส่วนเด็กและเยาวชนในอาศรมวงศ์สนธิหลายคนถูกทอดทิ้ง
ถูกล่วงละเมิดทางเพศ จนอยู่ในภาวะบอบสลาย การเรียนรู้บกพร่องจนต้องการการฟื้นฟูและการเยียวยาอย่างยิ่ง
บางส่วนเป็นเด็กไม่มีสัญชาติและไม่เคยแม้แต่พบเจอพ่อแม่ของตัวเอง ข้อมูลจากเสียงของเยาวชนผู้เคยก้าวพลาด
ด้านล่างนี้เป็นตัวอย่างเสียงที่แสดงถึงปรากฏการณ์ของเด็กกลุ่มนี้

“ผมนะคิดเพื่อนอย่างเดียวเลย เลยไม่ไปโรงเรียน พอไม่เรียน ก็ตามกันออกมา มาคุยด้วยกัน ไม่มี
ใครชวนใครนะ ไม่ได้บังคับกัน เราทำอะไรก็ทำด้วยกัน อยากรู้อยากลองด้วย มันห้ามใจตัวเองไม่ได้
ตอนนั้นใจมันคิดแต่จะสนุกกันทุกวัน”

(เยาวชน, เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาในพื้นที่ จังหวัดขอนแก่น 12-13 มีนาคม 2565)

นอกจากนี้ ยังมีข้อมูลที่บ่งชี้ถึงปัญหาเบื้องต้นของเด็กเจดสีแดงจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการดูแลเด็กกลุ่ม
นี้มาก่อน ได้แก่

“เด็กพวกนี้ไม่มีศรัทธาในตัวเอง ไม่มีศรัทธาในครอบครัว ไม่มีศรัทธาในชีวิต พอหลุดการเรียนก็
ติดยา ค้ายา ทำผิดซ้ำ ติดคุก พอออกมาก็อยู่กับครอบครัวไม่ได้ เพราะพ่อแม่ก็ติดยา แถมทำร้ายเด็ก
อีก สุดท้ายก็วนกลับไปเข้าคุกอีก”

(อดีตผู้ทำงานศาลเยาวชน, เวทีประเมินสถานการณ์ปัญหา พื้นที่อาศรมวงศ์สนธิ 13 กรกฎาคม 2564)

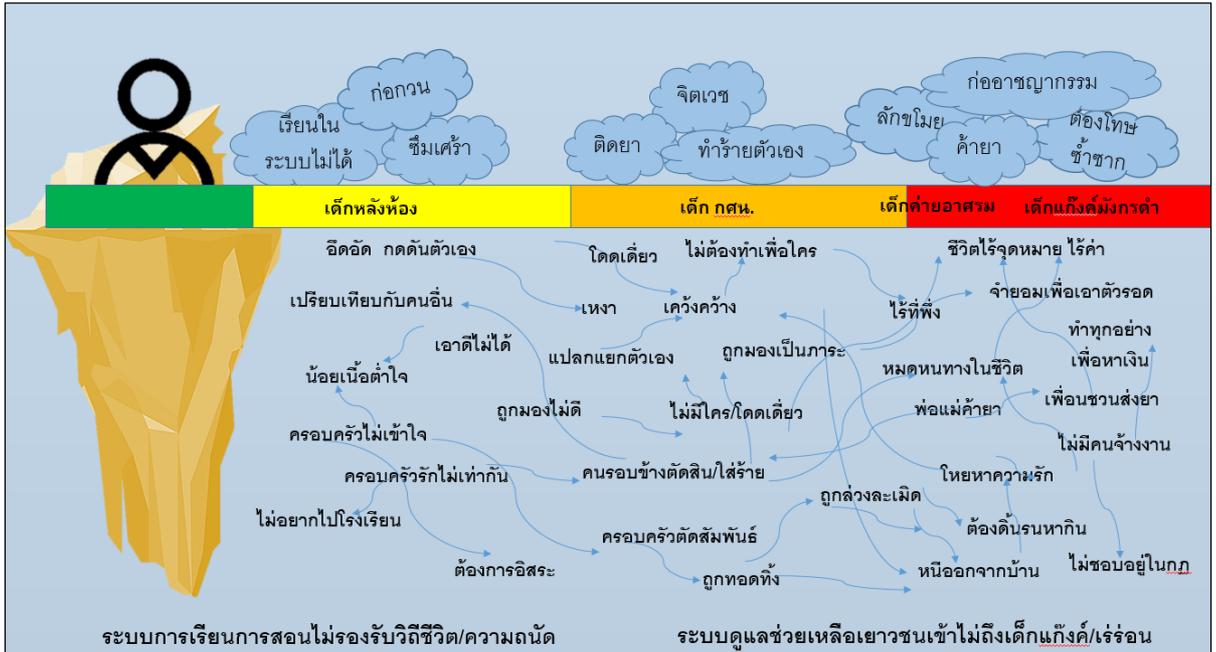
“เด็กกลุ่มนี้ผ่านเส้นทางความเจ็บปวดมาเยอะ บอบช้ำจนเกินกว่าวัยเด็กจะสามารถรับได้ กลายเป็น
เด็กที่ล้มสลายจากข้างใน ขาดราก ขาดฐาน ขาดแก่นแกนของครอบครัว สภาพยิ่งกว่าเด็กติดยาบางคน
ที่ยังมีครอบครัว เพราะเด็กกลุ่มนี้ไม่มีใครเลย ชีวิตมันแว้งไปหมด”

(ผู้ดูแลอาศรมวงศ์สนธิ, เวทีวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา พื้นที่อาศรมวงศ์สนธิ 18 เมษายน 2565)

โดยสรุป จะเห็นได้ถึงปรากฏการณ์เด็กนอกระบบการศึกษาที่มีรากที่มาจากที่ซับซ้อน ไม่ตายตัว และสามารถ
อธิบายได้ว่าปัญหาของเด็กนอกระบบเป็นเพียงปรากฏการณ์ยอดภูเขาน้ำแข็งที่บ่งบอกถึงปัญหาเชิงระบบอีก

มากมาย ภาพที่ 3 แสดงให้เห็นถึงการวิเคราะห์ข้อมูลของทีมวิจัยในประเด็นปัญหาเด็กนอกระบบแต่ละเจดลี ซึ่งมีรูปแบบและพลวัตรที่ไหลเลื่อน เคลื่อนไปมา ไม่ตายตัว และมีความสลับซับซ้อนมากกว่าที่จะอธิบายด้วยเหตุผลใดเหตุผลเดียวได้

ภาพที่ 3 รูปแบบและพลวัตรของเด็กนอกระบบการศึกษา

2. ปัจจัยผลักดันให้เกิดเด็กนอกระบบการศึกษา

จากการเก็บข้อมูลใน 4 พื้นที่ที่ทำการวิจัย ทั้งจากการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และจากผู้ให้ข้อมูลซึ่งประกอบด้วยกลุ่มคนและองค์กรที่ทำงานด้านเด็กนอกระบบมาช้านาน รวมถึงผู้มีส่วนเกี่ยวข้องสำคัญ (ดังตารางที่ 1) โครงการวิจัยทำการถอดบทเรียนเพื่อทำการวิเคราะห์ปัจจัยผลักดันให้เกิดปัญหาเด็กนอกระบบการศึกษา ดังนี้

โครงการวิจัยพบว่าธรรมชาติและความปรารถนาของเด็กและเยาวชนในช่วงอายุ 13-24 ปีในพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นช่วงวัยรุ่นที่เต็มไปด้วยพลังขับเคลื่อนจากภายใน คือ ความต้องการค้นหาตัวเอง ต้องการความรักและความเข้าใจ ต้องการความสุขและการชื่นชมจากครอบครัว ภายใต้อิทธิพลน้ำแข็งที่กล่าวไว้ในหัวข้อก่อนหน้านั้น พบว่าปรากฏการณ์เด็กนอกระบบการศึกษาเต็มไปด้วยกระแสแรงเหวี่ยง 4 ปัจจัย อันได้แก่ ครอบครัว ชุมชน ระบบการศึกษา และระบบสังคม

1) ครอบครัวขาดความรักความสัมพันธ์และการเลี้ยงดูพ่อแม่เด็ก สภาพครอบครัวของเด็กส่วนใหญ่ในพื้นที่ดำเนินงาน 4 จังหวัดเป็นครอบครัวที่มีสภาพฐานะยากจน เป็นครอบครัวเหว่งกลาง พ่อแม่ผู้ปกครองเด็กมีอาชีพไม่แน่นอนค้นหาเช้ากินค่ำ หรือมีรายได้ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพของสมาชิกในครอบครัว ทำให้เด็กไม่ได้รับการเลี้ยงดูอย่างเหมาะสม ไม่ได้รับการกล่อมเกลานิยัยและการฝึกฝนให้มีทักษะชีวิตที่ดี รวมถึงไม่มีการ

เตรียมความพร้อมในการเรียนรู้ควบคู่กับการเติบโตตามวัยอย่างเข้าใจและใส่ใจ โดยภาวะเด็กไร้สมดุตามธรรมชาติของวัยที่เป็นผลผลิตของครอบครัวล่มสลายและถูกทอดทิ้งนี้ เห็นได้อย่างชัดเจนในกลุ่มเด็กค่ายวชิราวุฒิชนของอาศรมวงศ์สนิทที่มาจากมูลนิธิบ้านครูน้ำและมูลนิธิเด็ก และกลุ่มเด็กในพื้นที่เทศบาลนครขอนแก่น

2) **ชุมชนพึ่งโทษตัดสินและพร้อมความเอื้ออาทรโอบอุ้มเด็ก** สิ่งแวดล้อมที่เป็นชุมชนรอบตัวเด็กเป็นได้ทั้งสภาพเอื้อให้เด็กได้มีที่หยุดแหวะพักเมื่อถูกเหยียงให้ไกลละหลุดออกมาจากครอบครัวหรือเป็นที่หย่อนคลายใจในบางครั้งบางคราวเพื่อให้เดินต่อไปได้ในชีวิต เช่น กลุ่มเด็กมัธยมโรงเรียนเทศบาลนครนครสวรรค์มีกลุ่มเพื่อนที่คอยรับฟังปลอบประโลมใจกัน จนกลายเป็นกลุ่ม “เพื่อนช่วยเพื่อนเสียงหลุด” อย่งไรก็ตาม พื้นที่เช่นนี้ปรากฏอยู่ในโรงเรียนบางแห่งเท่านั้น ส่วนชุมชนที่เป็นปัจจัยเร่งให้เด็กถูกผลักออกนอกระบบเร็วขึ้นพบได้ในหลายพื้นที่ เช่น พื้นที่นครสวรรค์ที่คนข้างบ้านมักชอบให้ข้อมูลในทางลบของเด็กกับพ่อแม่จนทำให้ครอบครัวเกิดรอยร้าวฉาน ไม่มีความสุข จนเป็นปัจจัยผลักดันเด็กออกจากครอบครัว หรือพื้นที่ขอนแก่นที่คนข้างบ้านมักใส่ความเด็กโดยไม่รู้ความจริง ตัดสินเด็กจากพฤติกรรมที่เห็นเท่านั้น ประกอบกับความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ประสาบอยู่แล้ว พ่อแม่หรือปู่ย่าตายายมีความเครียด ไม่รู้จะแก้ปัญหาย่างไร เมื่อเจอปัญหาพฤติกรรมที่ได้ยินมาซ้ำซาก ทำให้เด็กถูกไล่ออกจากครอบครัวตัวเอง กระทั่งเด็กตัดสินใจเดินทางผิดจนถูกพักการเรียน จะเห็นได้ว่าคำพูดของคนในชุมชน คนข้างบ้าน หรือแม่แต่คนใกล้ตัว คนในครอบครัว ที่มักพูดตอกย้ำเรื่องที่เป็นปมด้อยของเด็ก พร่ำพูดในเรื่องที่คาดหมายไปเองโดยที่เด็กยังไม่ได้ทำพฤติกรรมนั้น ๆ เป็นการทำร้ายจิตใจและทำให้เด็กหลายคนตัดสินใจลงมือทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ส่วนคนที่กำลังจะแก้ไขปรับตัวหรือพยายามกลับตัวกลับใจ พยายามจะเลิกพฤติกรรมทางลบก็หมดกำลังใจ หันกลับไปทำเรื่องเดิม ๆ ซ้ำอีก เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยทำให้เด็กถลาไปสู่เส้นทางสีดามากขึ้นทุกที

3) **ระบบการศึกษาที่ลดทอนศักยภาพและผลกำไรโอกาสทางเลือกในการเรียนรู้อย่างหลากหลายของเด็ก** ไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่าโรงเรียนเป็นอีกที่พึ่งสำคัญของเด็กที่ถูกแรงเหยียงให้หลุดจากครอบครัว และ “ครู” เป็นคนสำคัญที่คอยโอบอุ้มประคับประคองให้เด็กหลายคนกลับมาปรับสมดุลธรรมชาติชีวิตขึ้นมาได้อีกครั้ง หากแต่ความพยายามช่วยเหลืออาจเป็นไปได้ในแบบไร้ทิศทาง ไม่ถูกจุด เช่น ครูบางคนที่มีมุ่งเน้นการทำงานตามตัวชี้วัดที่มีมากมายจนหลงลืมการประคับประคองชีวิตของเด็ก ในขณะที่ครูบางส่วนมีความปรารถนาดี มีจิตใจที่คอยช่วยเหลือดูแลเด็กที่เสียงหลุดจากระบบการศึกษาและลงมือปฏิบัติการช่วยเหลือด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง อย่งไรก็ดี การทำงานที่ยากและซับซ้อนเช่นนี้เป็นระยะเวลายาวนาน โดยขาดเพื่อนที่มีใจเดียวกันมาร่วมเป็นเครือข่ายทำให้ครูหลายคนหมดพลังในการทำงาน มองว่าสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ เกิดเป็นความท้อแท้และสิ้นหวังตามมา ในอีกทางหนึ่ง ครูบางคนใช้วิธีการช่วยเหลือเด็กที่ย้อนแย้งสวนทางกับการให้เด็กมีโอกาสได้เรียนรู้ตามศักยภาพ เช่น ให้เด็กแก้ไขผลการเรียนที่ติด ร. ด้วยการทำความสะอาดห้อง โดยที่เด็กไม่สามารถรับรู้ถึงเหตุผลในการทำสิ่งนั้น ไม่รับรู้ถึงความปรารถนาดีของครู ไม่เกิดการเรียนรู้ ทว่ากลับมองว่าครูทำ

ไปเพื่อผลงานของตัวเองเท่านั้น เด็กจึงมีพฤติกรรมต่อต้านสิ่งที่ตนเองไม่เห็นด้วย และค่อย ๆ ถอยห่างออกจากห้องเรียนและระบบการศึกษายิ่งขึ้นเรื่อย ๆ

4) ระบบสังคมแยกส่วนไม่ช่วยแก้ปัญหาและปิดกั้นโอกาสส่งเสริมคุณภาพชีวิตให้เด็ก ต้องยอมรับว่าการตรวจประเมินผลสถานศึกษาคุณภาพในกระแสหลัก วางตัวชี้วัดในการพิจารณาลำดับต้น คือ วิชาการด้านการเรียนการสอนและผลสัมฤทธิ์ของผู้เรียน ทำให้ครูส่วนใหญ่มุ่งเป้าความสำเร็จบนเส้นทางสายอาชีพด้วยการทำเอกสารผลงานวิชาการ ให้ความสนใจและส่งเสริมผลักดันเด็กที่มีผลการเรียนดีเพื่อรางวัลความเป็นเลิศที่เป็นตัวชี้วัดของโรงเรียน จนทำให้ไม่มีเวลามากพอกับเด็กที่มีผลการเรียนต่ำ โดยเฉพาะกลุ่มเสี่ยงหลุดจากวงโคจรในโรงเรียน ครูบางคนเลือกที่จะปิดกั้นการให้โอกาสแก่ผลการเรียนบางวิชากับเด็กที่อยู่ในภาวะยากลำบากในการเรียนรู้วิชานั้น เพียงเพราะไม่ชอบพฤติกรรมของเด็กและไม่เข้าใจความซับซ้อนของปัญหาที่มีอยู่ในตัวเด็ก นอกจากนี้ กระแสความคิดความเชื่อในสังคมที่ยกย่องให้คุณค่าความสำเร็จทางการศึกษาอยู่ที่การได้เรียนในสถานศึกษาที่มีชื่อเสียง เป็นหน้าเป็นตาของครอบครัว การศึกษาจึงกลายเป็นสิ่งวัดคุณค่าของคน คนที่เรียนไม่จบคือคนที่ไม่มือนาค คนที่เรียนรู้ได้ไม่เหมือนคนอื่นเป็นคนประหลาด แง่มุมความคิดเหล่านี้ล้วนเป็นกรอบกำแพงที่ถูกก่อร่างขึ้นจากระบบสังคมที่ลดทอนคุณค่าศักยภาพในตัวมนุษย์ที่มีช่องทางการเรียนรู้ที่หลากหลายกว่าระบบการศึกษาที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือการศึกษาที่มุ่งเน้นเพียงความรู้ความเข้าใจทางวิชาการเป็นหลัก

อภิปรายผลการวิจัย

1. การวิจัยครั้งนี้พบความสลับซับซ้อนของเด็กนอกระบบว่ามีความแตกต่างหลากหลาย เปรียบดั่งเจดสีจากสีเหลือง สีส้ม จนกระทั่งสีแดง ดังกล่าวไว้ในผลการวิจัยข้างต้น เส้นทางชีวิตเด็กเหล่านี้ไม่เป็นเส้นตรง หากแต่มีการหักเห เปลี่ยนผัน แตกต่างหลากหลาย ทั้งในแง่ปัญหาที่เผชิญ รูปแบบการใช้ชีวิต และลักษณะครอบครัวที่สำคัญที่สุดก็คือการที่พวกเขาให้นิยามความหมายของคำว่าชีวิต การศึกษา อนาคต และความสำเร็จ ที่แตกต่างจากผู้ใหญ่จำนวนมาก เด็ก ๆ หลายคนไม่เห็นว่าการศึกษามีความสำคัญต่อชีวิตอย่างไร ขณะที่อนาคตก็เป็นสิ่งที่เป็นนามธรรมจนเกินไป เป็นต้น ข้อค้นพบเหล่านี้ให้บทเรียนว่าการทำงานกับเด็กนอกระบบจำเป็นต้องตระหนักในความแตกต่างเหล่านี้ และต้องระวังที่จะไม่เอานิยามความหมายของสิ่งต่าง ๆ ไปยึดยึดหรือครอบงำนิยามความหมายของเด็ก รวมทั้งในการเสนอทางออกสำหรับแก้ไขปัญหของเด็กนอกระบบจำเป็นต้องเน้นให้สอดคล้องกับธรรมชาติเหล่านี้ แทนที่การมีคำตอบสำเร็จรูปตามวิธีคิดของผู้ใหญ่

2. ในการทำงานเพื่อขับเคลื่อนปัญหาของเด็กนอกระบบให้แตกต่างจากวิธีการหรือแนวคิดเดิม จำเป็นต้องใช้กระบวนทัศน์เชิงระบบ (systems thinking) (Senge, 1990) ทำงานกับเหตุปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งเชื่อมโยงกำหนดกันไปมาในทุกระดับ โดยทั้งหมดต้องใช้เวลา ความต่อเนื่อง และต้องอดทนต่อการรอคอยผล การแก้ปัญหาเด็กนอกระบบด้วยวิธีคิดและเครื่องมือของระบบที่เป็นทางการยากที่จะเข้าถึงธรรมชาติของปัญหาที่มีหลากหลายมิติ การผสมผสานทั้งความเป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีแนวโน้มจะได้ผลดีมากว่า ดังนั้นคนที่ทำงานกับปัญหายาก และซับซ้อนเช่นนี้ควรต้องได้รับการพัฒนาให้มีทักษะในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทักษะด้านใน (inner quality) ที่จะมีความอดทน เปิดกว้าง ยืดหยุ่น พร้อมที่จะรับฟัง เข้าใจ และให้โอกาส รวมทั้งมีความสามารถในการ

การมองเห็นภาพรวมของปัญหา (systemic view) แล้วจึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับอย่างถูกต้องและเหมาะสม โดยที่ยังคงมีความพร้อมของพลังด้านในคน มีท่าทีและทักษะของการทำงานเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงเปิดกว้างให้เกิดการรวมพลังการทำงาน การเรียนรู้ และการขับเคลื่อนปัญหาๆ ไปด้วยกัน

3. การศึกษานี้ พบมายาคติสำคัญ 3 ประการ ที่ต้องถูกนำมาเป็นเป้าหมายในการขับเคลื่อนเพื่อแก้ปัญหาเด็กนอกระบบ (บาร์ตต์, 2558) นั่นคือ (1) การมองปัญหาเด็กและเยาวชนแบบเชิงเดี่ยว เส้นตรง กลไก แยกส่วน และลดส่วน (2) การมองไม่เห็นศักยภาพของเด็กนอกระบบ และ (3) การไม่เห็นความเชื่อมโยงระหว่างปัญหาเด็กนอกระบบกับสังคมโดยรวม ซึ่งมีรายละเอียดคือ

3.1 มายาคติแรก คือ การมองเด็กนอกระบบแบบชี้นำ ฟังโธษ ว่าปัญหาเกิดจากตัวเด็กเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กที่อยู่ในเขตสีเข้ม เช่น มองว่าเด็กไม่เอาใจใส่ ไม่ขยัน ไม่รับผิดชอบ ไม่รักดี สถิติปัญหาอ่อนด้อย เป็นต้น ข้อมูลจากการวิจัยนี้พบว่าเด็กกลุ่มนี้ (เด็กหลังห้องจนกระทั่งถึงเด็กในสถานพินิจ) ล้วนมีชีวิตที่สลับซับซ้อน มีเส้นทางชีวิตที่ไม่ตรงไปตรงมา มีเหตุปัจจัยมากมายที่กำหนดให้ชีวิตเขาต้องเป็นเช่นนั้น ตัวกำหนดที่สำคัญที่สุดคือ ปัญหาครอบครัวและระบบโรงเรียนที่เป็นสารตั้งต้นของชะตากรรม เด็กกลุ่มนี้ส่วนมากมาจากครอบครัวที่ล้มเหลว หย่าร้าง ใช้ความรุนแรง ดินยาเสพติด ความยากจน เกิดจากแม่ท้องไม่พร้อม ดกงาน มีปัญหาทางเพศ ฯลฯ ในขณะที่ชีวิตใน โรงเรียนของเด็กเหล่านี้ก็วิกฤตไม่แพ้กัน เด็กพบกับการศึกษาที่ไม่มีความสุข ยิ่งเรียนยิ่งรู้สึกตัวตัวเองด้อยค่า ค้นหาความหมายตัวเองไม่เจอ รวมถึงอุปสรรคด้านค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นแรงผลักดันที่ทำให้เด็กเหล่านี้ต้องหลุดออกจากระบบการศึกษากระแสหลัก ความซับซ้อนของเหตุปัจจัยเหล่านี้มีนัยยะว่า การแก้ไขปัญหามันจำเป็นต้องมีเครื่องมือ กระบวนการ และกลไกที่สอดคล้อง หลากหลาย และยืดหยุ่นมากพอ และต้องเป็นการทำงานกับชีวิตด้านในของเด็ก กับครอบครัว เพื่อน และสิ่งแวดล้อม มากกว่าการทำงานภายใต้มาตรการที่มีลักษณะเชิงเดี่ยว ระเบียบขั้น แก้ปัญหาทีละด้านโดยไม่เห็นความเชื่อมโยง ซึ่งทำให้ยากที่จะประสบความสำเร็จ

3.2 มายาคติที่สอง คือ การมองไม่เห็นหรือมองข้ามศักยภาพภายในที่ซ่อนอยู่ของเด็ก สาเหตุสำคัญเกิดจากนิยามของคำว่าศักยภาพหรือความสามารถที่ระบบการศึกษาปกติและสังคมมีอยู่นั้น ไม่กว้างขวางและยืดหยุ่นเพียงพอที่จะครอบคลุมเอาศักยภาพของเด็ก ๆ เหล่านี้ หรือในทางกลับกันอาจเป็นตัวกดทับ ปิดบังศักยภาพที่แตกต่างออกไปจากนิยามปกติในกระแสหลัก รูปธรรมที่พบบ่อยก็คือเด็กนอกระบบจำนวนมากแม้จะไม่ประสบความสำเร็จในการทำคะแนนวิชาคณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ หรือภาษาอังกฤษ แต่ก็มีทักษะด้านอื่นอีกมากมายที่เครื่องมือและระบบการประเมินที่มีอยู่ไม่สามารถเข้าถึงได้ เด็กนอกระบบบางคนล้มเหลวจากการเรียนในห้องแต่ประสบความสำเร็จในการทำธุรกิจออนไลน์ มีทักษะในการเอาชีวิตรอดท่ามกลางสิ่งแวดล้อมของครอบครัวและชุมชนที่ไม่เอื้ออำนวย เด็กจำนวนหนึ่งมีทักษะด้านการเล่นเกมจนสามารถพัฒนาความเชี่ยวชาญจนกระทั่งสร้างโปรแกรมคอมพิวเตอร์ได้ นัยยะของเรื่องนี้ก็คือการทำให้สังคม ครอบครัว และผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหลายเกิดการเรียนรู้และก้าวข้ามนิยามของคำว่าความสำเร็จหรือศักยภาพตามความเข้าใจที่มีอยู่ ไปสู่ความหมายที่กว้างและสอดคล้องกับธรรมชาติของเด็กเหล่านี้มากยิ่งขึ้น

3.3 มายาคติที่สาม ก็คือการมองเห็นปัญหาเด็กนอกระบบเป็นปัญหาโดด ๆ ในตัวเอง ไม่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสังคม ทำให้คนส่วนใหญ่เกิดการมองข้ามหรือวางเฉย มีกรณีศึกษาชีวิตเด็กหลายกรณีที่ทำให้เห็นความเชื่อมโยงหรือผลกระทบทั้งด้านบวกและด้านลบที่ชีวิตเด็ก ๆ เหล่านี้เชื่อมโยงกับสังคมในภาพกว้าง เด็กที่ประสบ

ความล้มเหลวในสายตาของสังคมจำนวนไม่น้อยกลับกลายมาเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จและมีคุณภาพการต่อสังคม ในขณะที่เด็กที่ถูกปล่อยปละละเลยอาจกลับกลายมาเป็นภัยอันตรายต่อผู้คนปกติในสังคม ประการสำคัญก็คือเมื่อมองอย่างถึงที่สุด เด็กที่หลุดออกจากระบบการศึกษาและอาจกลายเป็นปัญหาของสังคม ล้วนเป็นสิ่งที่สังคมไม่อาจปฏิเสธความรับผิดชอบได้ นอกจากนี้ สถานการณ์ของเด็ก ๆ ในสังคมคือภาพสะท้อนความเป็นไปของสังคมโดยรวม ทั้งในแง่ของอดีต ปัจจุบัน และอนาคต นัยยะในเรื่องนี้ก็คือภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคมจำเป็นต้องเกิดการเรียนรู้และตระหนักว่าปัญหาเด็กนอกระบบทั้งโดยตรงและโดยอ้อม คือผลจากความล้มเหลวผิดพลาดในการพัฒนาประเทศ และประเด็นนี้จึงต้องเป็นความรับผิดชอบร่วมกันของสังคม

4. ข้อมูลจากพื้นที่สะท้อนให้เห็นว่า การทำงานกับเด็กที่อยู่นอกระบบการศึกษาจำเป็นต้องทบทวนความหมายของคำว่า *ในระบบ* และ *นอกระบบ* โดยทั่วไปสังคมมักเข้าใจว่าในระบบ คือ ภาพของความเป็นทางการ มีระเบียบกฎเกณฑ์ที่หน่วยงานของรัฐด้านการศึกษาเป็นผู้กำหนด ในขณะที่นอกระบบเป็นทางเลือก เป็นสิ่งที่จะมีความสำคัญหรือคุณค่าน้อยกว่าความเป็นไปในระบบ ข้อมูลการวิจัยสะท้อนให้เห็นว่าคำว่าในระบบและนอกระบบยังจำเป็นต้องมีการพิจารณาทบทวนไตร่ตรองให้มากขึ้น ปรากฏการณ์ของเด็กจำนวนนับล้านคนที่หลุดจากระบบการศึกษาสามารถตีความได้สองนัยยะ นัยยะแรกก็คือเพราะเด็กมีคุณลักษณะที่ไม่เหมาะสมกับระบบที่เป็นทางการ ในทางกลับกัน นัยยะที่สองคือระบบที่เป็นทางการไม่เหมาะสมกับธรรมชาติของเด็ก การตีความสองนัยยะนี้มีความหมายว่า ถ้าตีความด้วยความหมายประการแรก การแก้ปัญหาคือการปรับที่เด็ก โดยให้มีท่าที วิธีคิด และการเรียนรู้ที่จะสามารถปรับมาสู่ระบบการศึกษาได้ ในขณะที่การตีความในความหมายที่สอง การแก้ปัญหากลับเป็นตรงกันข้าม นั่นคือการกลับมาตั้งคำถามที่ตัวระบบว่าจะทำอย่างไรจึงจะทำให้ระบบนั้นเหมาะสมและสอดคล้องกับธรรมชาติของเด็กมากกว่า

5. การพัฒนาระบบการศึกษาสำหรับเด็กนอกระบบไม่จำเป็นต้องหมายถึงการพาเด็กกลับเข้าสู่ระบบการศึกษากระแสหลัก (ชั้นวีธิดา วงศ์ประสงค์, 2566) บทเรียนจากพื้นที่สะท้อนให้เห็นว่า หัวใจสำคัญของการจัดระบบการศึกษาสำหรับเด็กนอกระบบจำนวนมาก คือ การสร้างให้เกิดพื้นที่ของการเรียนรู้และพัฒนาตนเองด้วยหลักคิดในการสร้างระบบนิเวศที่จะประทับประคองระยะเปลี่ยนผ่านของชีวิตเด็กเหล่านี้ โดยมีหัวใจสำคัญก็คือการทำให้เด็กได้ค้นพบคุณค่าและศักยภาพของตัวเอง พื้นที่เรียนรู้เช่นนี้เป็นพื้นที่ที่ทำงานกับมิติด้านใน (inner landscape) ของเด็กควบคู่ไปกับการพัฒนาอาชีพ ทักษะชีวิตและทักษะสังคมต่าง ๆ โดยหวังว่าเมื่อเด็กก้าวผ่านระยะเปลี่ยนผ่าน เช่น เริ่มบรรลุนิติภาวะหรือมีครอบครัว เด็กจะสามารถค้นพบเส้นทางชีวิตของตนเองในที่สุด

6. บนพื้นฐานของการเข้าใจธรรมชาติอันซับซ้อนของปัญหาที่มีการทำงานอย่างใกล้ชิด มีกระบวนการที่ยืดหยุ่น หลากหลาย และสอดคล้องกับธรรมชาติของเด็กและบริบทแวดล้อม จำเป็นต้องใช้พื้นที่เป็นฐาน สร้างให้มีเครือข่ายคนทำงานที่มุ่งมั่นจริงจัง มีท่าทีของความรัก การให้โอกาส และมุ่งหมายความสำเร็จเชิงระบบในระยะยาว โดยนัยยะเช่นนี้การส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของส่วนราชการจังหวัด องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ภาคประชาสังคม ภาคเอกชน ชุมชน ภาคธุรกิจ และสถาบันการศึกษา ให้เกิดโครงสร้างและกลไกที่จะทำงานขับเคลื่อนปัญหาเด็กนอกระบบร่วมกัน ซึ่งน่าจะช่วยแก้ปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนมากกว่าการใช้โครงสร้างแบบแข็งตัว เป็นทางการและการบริหารจัดการแนวตั้ง

7. บทเรียนในเชิงกระบวนการของการใช้การประเมินผลเชิงการพัฒนา ผู้วิจัยพบว่าการยกระดับการ

ขับเคลื่อนงานด้วยการมองเห็นความซับซ้อน ความเชื่อมโยงเป็นระบบของเหตุปัจจัยต่าง ๆ และลึกจนไปถึงการเห็นฐานคิดที่อยู่ข้างล่างการปฏิบัติการทั้งของตัวเองและของสังคม กระทั่งสามารถมองปัญหาเดิมด้วยสายตาใหม่ เกิดพลังด้านใน เกิดความหวังในการทำงานยาก ๆ ร่วมกันเป็นเครือข่าย การยกระดับมุมมองเหล่านี้นับเป็นเรื่องไม่่งาย ต้องอาศัยกลวิธีมากมายในการสร้างพื้นที่ให้คนทำงานมาเชื่อมโยง ร้อยเรียงความคิดประสบการณ์ แลกเปลี่ยนความสุขความทุกข์ในการทำงานกัน (ประเวศ วะสี, 2559) เพื่อให้เกิดเป็นพื้นที่ปลอดภัย เสริมกำลังใจให้กันและกัน และเกิดการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ เกิดมุมมองที่จะหาจุดความจืดในการขับเคลื่อนงานที่เป็นปัญหาเดิมด้วยสายตาใหม่ การยกระดับการมองปรากฏการณ์เชิงระบบเพื่อให้เห็นธรรมชาติอันซับซ้อนของวิกฤตในสังคมและการพัฒนาในด้านใน ด้วยกระบวนการจิตตปัญญาศึกษา จึงนับเป็นเครื่องมือที่สำคัญและควรจะได้มีการทดลองปฏิบัติการเช่นนี้อย่างต่อเนื่อง เพื่อที่จะได้เกิดบทเรียนของการทำงานในทิศทางแบบนี้ต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการดำเนินงานวิจัย

1.1 ปัญหาเด็กและครอบครัว คือ อาการของวิกฤตทางสังคมที่มีธรรมชาติซับซ้อน มีลักษณะอาการเหตุปัจจัยและผลกระทบ ทั้งหมดเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมซึ่งท้าทายต่อวิธีวิทยาการวิจัยที่มีอยู่เดิม ซึ่งมักถูกจำกัดด้วยทัศนะแม่บทแบบวิทยาศาสตร์เดิมที่เน้นความแน่นอนชัดเจน วัดจับต้องได้ อธิบายความสัมพันธ์เป็นเส้นตรง กลไก และให้ความสำคัญกับการหาคำตอบในระยะสั้น ๆ โครงการวิจัยนี้ได้เผยให้เห็นถึงธรรมชาติอันซับซ้อนของปัญหาเด็กนอกระบบที่ฝังลึกอยู่ในวิกฤตของครอบครัว และชุมชน อันมีสภาพไม่ต่างจากวิกฤตสังคมอื่น ๆ ดังนั้นการวิจัยที่มุ่งทำความเข้าใจและแก้ไขปัญหาลักษณะเช่นนี้ จึงต้องตั้งคำถามกลับไปถึงสมมติฐานทางภววิทยา (ontological assumptions) และญาณวิทยา (epistemological assumptions) ให้มากขึ้นและอย่างจริงจัง เพื่อที่จะทำให้การออกแบบการวิจัยก้าวข้ามรูปแบบเดิม ๆ ทั้งแนวคิด รูปแบบ กระบวนการ และเครื่องมือการวิจัย

1.2 บทเรียนของการวิจัยเพื่อค้นหาความจริงและใช้ผลการวิจัยเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนสังคมโดยอาศัยสิ่งที่เรียกว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมและการประเมินเชิงการพัฒนา เห็นได้ชัดว่าต้องอาศัยกรอบทัศนะที่กว้าง วิธีการที่ยืดหยุ่น และที่สำคัญคือการเปิดพื้นที่การมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยมีโจทย์วิจัยคือนำปัญหาที่เผชิญมาเป็นแกนกลางยึดโยงกระบวนการทั้งหมด ซึ่งผลผลิตของการวิจัย คือ การเรียนรู้และการเติบโตของทุกฝ่ายรวมทั้งการสร้างผลผลิตที่เป็นแนวคิด ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่ทั้งในแนวคิด (นโยบายชาติ) และ แนวนอน (นโยบายระดับพื้นที่)

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

2.1 ปรากฏการณ์ความซับซ้อนที่เป็นผลการวิจัยครั้งนี้ สามารถนำไปสื่อสารกับสังคมว่า ทุกคนล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบด้วยกันทั้งสิ้น การมองปัญหานี้จึงไม่ควรเป็นการเพ่งโทษต่อใครคนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ การที่สังคมมองปัญหานี้ในเชิงระบบร่วมกันจะทำให้เกิดโอกาสในการทำความเข้าใจและแสวงหาการแก้ปัญหาไปด้วยกัน

2.2 ผลการวิจัยที่น่าเสนอให้เห็นปรากฏการณ์ความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบนี้สามารถนำไปเป็นแนวทางในการขยายองค์ความรู้เพื่อการแก้ปัญหาทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย

ความซับซ้อนของปัญหาความไม่เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบการศึกษา: บทเรียนจากพื้นที่ วารสารศึกษาศาสตร์ มศว.

ประเด็นสำคัญที่เห็นได้ชัดคือ ปัญหาดังกล่าวมีปัจจัยเกี่ยวข้องกับหลากหลายภาคส่วน ดังนั้นการแก้ปัญหาทั้งในระดับพื้นที่และนโยบายจึงต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของผู้เกี่ยวข้อง ได้แก่ ครอบครัว สถานศึกษา ภาคประชาสังคม ภาคธุรกิจ และชุมชน รวมถึงหน่วยงานปกครองส่วนท้องถิ่นที่จะเชื่อมต่อกับนโยบายภาครัฐที่จะประสานพลัง ร่วมกันมองปัญหาจากหลายมุมมอง ก้าวข้ามมายาคติทางกระบวนการทัศน์ของแต่ละฝ่าย เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาที่ครอบคลุมปัจจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3 ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ได้ข้อค้นพบในงานวิจัยนี้ มาจากกระบวนการทำงานของทีมวิจัยที่วางอยู่บนความเข้าใจในกระบวนการทัศน์ความซับซ้อน มีมุมมองเชิงระบบ มีความเปิดกว้างต่อปรากฏการณ์ และมีท่าทีในการเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ซึ่งเป็นท่าทีที่สำคัญตลอดโครงการวิจัยบนฐานการทำงานด้วยการประเมินเชิงการพัฒนา และแนวทางจิตตปัญญาศึกษา หากมีการพัฒนาทีมงานหรือผู้เกี่ยวข้องที่สามารถทำงานในแนวทางเหล่านี้ได้เพิ่มขึ้น เพิ่มศักยภาพในการมองเชิงระบบ จะเป็นประโยชน์ต่อการค้นพบความเข้าใจและแนวทางการแก้ปัญหาได้มากยิ่งขึ้น

หมายเหตุ

การวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา (กสศ.) และได้รับการรับรองจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในคนชุดกลาง มหาวิทยาลัยมหิดล โดยมีหมายเลขเอกสารรับรองโครงการวิจัย (COA Number) คือ MU-CIRB 2021/216.1611

รายการอ้างอิง

กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา. (2564). *รายงานประจำปี 2564*. กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา.

<https://www.eef.or.th/publication-annual-report-2021/>

_____. (2566). *รายงานประจำปี 2566*. กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา.

<https://www.eef.or.th/publication-annual-report-2023/>

ชั้นวิธิตา วงศ์ประสงศ์. (2566, 25 กันยายน). *หนึ่งในทางออกของประเทศไทย คือต้องใส่ใจเด็กนอกระบบ*

การศึกษาอย่างจริงจัง. กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา. <https://www.eef.or.th/article-250923/>

บาร์ตส์, อาร์. (2558). *Mythologies* [มายาคติ] (พิมพ์ครั้งที่ 1). มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา.

ประเวศ วะสี. (15 ธันวาคม 2559). การตื่นรู้: อนาคตของมนุษยชาติที่กำลังผุดบังเกิด. *การตื่นรู้: อนาคตของ*

มนุษยชาติที่กำลังผุดบังเกิด [ปาฐกถาพิเศษ]. การประชุมมหิดลเพื่อการตื่นรู้ ครั้งที่ 1 (การประชุมวิชาการ

ประจำปีเชิงปฏิบัติการจิตตปัญญาศึกษา ครั้งที่ 8), มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาเขตศาลายา, นครปฐม.

พีพีทีวี ออนไลน์. (2567). *เร่งแก้! สถิติปี 66 พบเด็ก-เยาวชนไม่อยู่ในระบบการศึกษาว่า 1.02 ล้านคน*.

<https://www.pptvhd36.com/news/%E0%B8%AA%E0%B8%B1%E0%B8%87%E0%B8%84%E0%B8%A1/225116>

ลือชัย ศรีเงินยวง, ชรรินชร เสถียร, โกสินทร์ หินเช่า, จารุภา วะสี, จิรัฐกาล พงศ์ภคเชียร, ชลชยา ทรงรูป,
ปนัดดา ชำนาญสุข, ลลิตา ไวลินิทธิ์ธรรม. วราภรณ์ หลวงมณี, และ อังคาร ชัยสุวรรณ (2565). รายงาน
โครงการ: โครงการวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้และขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาเชิงระบบเพื่อการสร้าง
เสมอภาคทางการศึกษาของเด็กนอกระบบ. กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา.

ศูนย์จัดตปัญหาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล. (2552). โครงการเอกสารวิชาการการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง: จัด
ปัญหาศึกษาคืออะไร (พิมพ์ครั้งที่ 1). ศูนย์จัดตปัญหาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.

Capra, F. (1982). *The turning point: Science, society, and the rising culture*. Bantam Paperback.

Capra, F., & Luisi, P. L. (2014). *The systems view of life: A unifying vision*. Cambridge University Press.

Dozois, E., Langlois, M., & Blanchet-Cohen, N. (2010). *DE 201: A practitioner's guide to Developmental
Evaluation*. International Institute for Child Rights and Development, University of Victoria.

Glesne, C. (2016). *Becoming qualitative researchers: An introduction* (5th ed.). Pearson Education.

Patton, M. Q. (2011). *Developmental Evaluation: Applying complexity concepts to enhance innovation and use*.
Guilford Publications.

Satian, C., & Kusumavalee, S. (2022). Toward a theory of humanized organization development. *Journal of
Multidisciplinary in Social Sciences*, 18(2), 33-46.

Senge, P. (1990). *The Fifth Discipline: The art and practice of the learning organization*. Currency.

UNESCO. (2023). *250 million children out-of-school: What you need to know about UNESCO's latest education
data*. <https://www.unesco.org/en/articles/250-million-children-out-school-what-you-need-know-about-unescos-latest-education-data#:~:text=New%20UNESCO%20data%20shows%20that,progress%20continues%20to%20stagnate%20globally>